I.DÜNYA SAVAŞI'NDA MEHMET ÂKİF

Yard. Doç. Dr. Yaşar SEMİZ*

Mehmet Âkif, I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği Temmuz 1914 yılından yaklaşık 14 ay önce 11 Mayıs 1913'te, 20 seneden beri çalıştığı resmi memuriyet görevinden istifa etti. Savaş rüzgârlarının estiği bu dönemde Akif, Balkan savaşlarından iyi ders alınması üzerinde durup Allah yolunda birlik ve beraberlik içinde olunması gerektiğini vurguladıktan sonra insanlara Allah korkusunu aşılamaya çalıştı. 20 Ağustos 1330 (2 Eylül 1914) te yayınlanan ve "Ey müslümanlar, Allahtan nasıl korkmak lâzımsa öylece korkunuz"[1] ayetini yorumlayan "Allahtan Korkunuz" adındaki manzumesinde[2]

"Ne irfandır veren ahlâka ulviyyet, ne vicdandır;
Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır..."

diyerek irfan, vicdan ve faziletin kaynağının Allah korkusu olduğunu açıkladı. Akif, bu yazısından onbeş gün sonra yayınlanan yazısında "(İnsanlara: Düşmanınız olan insanlar size karşı bir ordu topladılar, Onlardan korkun dediler. Bu, onların imânını arttırdı da: "Allah bize yeter, O ne güzel Vekil'dir!" dediler")[3] Âyetini açıklarken de Müslümanlığın kahramanlık dini olduğunu, oysa İslâm'ın şimdi sadece adının kaldığını, Müslümanlık birlik isterken kol kol ve tarümar olunduğunu, bir vuruşla Trablusgarp-Bingazi ya da Balkan savaşlarında olduğu gibi yerle bir edildiğini ancak hala ders alınmadığı için, iç siyasal çekişmelerin devam ettiğini, halbuki güçlenmek ve içinde bulunulan bu kaos ortamından kurtulmak için

* Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi

1 Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmran Sûresi, Âyet 102.

2 Sebilürreşât, c.12, sayı 309, 20 Ağustos 1330 (2 Eylül 1914); Ayrıca bak. Eşref Edip, Mehmet Âkif Hayatı-Eserleri, ikinci bs. İstanbul 1960 s.57-58.

3 Kur'an-ı Kerim, Âl-i İmrân Sûresi, Âyet 173.

....

Demek: İslamın ancak namı kalmış Müslümanlarda;
Bu yüzdenmiş demek husran-ı millî son zamanlarda.
Eğer çiğnenmemek isterseler seylâb-ı eyyama:
Rücu' etsinler artık müslümanlar Sadr-ı İslama.

....

diyerek İslam'ın ilk biçimine dönmek gerektiğini ileri sürdü.[4]

Osmanlı Devleti Ağustos 1914'te seferberlik ilan etti. Yeni birlikleri askere alarak savaş hazırlaklarını yapmaya başladı. Bu dönemde devletin siyasî insiyatifi tamamen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin elindeydi. Almanya, İttihat ve Terakki Cemiyetinin önde gelen ve kendilerine yakınlığı ile bilinen Enver Paşa'nın devlet içindeki gücünden dolayı Osmanlı Devleti için "Enver land (Enverin Ülkesi)" deyimini kullanmaya başlamıştı. İçerde muhalefet tamamen susturulmuştu.

Bu gelişmeler karşısında II. Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinden itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesi olan Mehmet Âkif[5], bir taraftan şiirler yazarak Balkan Savaşlarından ders alınmamasından dolayı feryad ederken bir taraftan da gazetelerde

---

4 Sebilürreşâd, c.12, Sayı 310, 4 Eylül 1330 (17 Eylül 1914); Eşref Edip, A.g.e., s.65-66; Safahat 20. baskı, İstanbul 1986, s.323-324.

5 Âkif'in cemiyete girişi Sarıklı Matematikçi Fatih Efendi'nin girişimleri ile olmuştu. Cemiyete giriş sırasında Atif Fatih Efendiye "Ben, kayıtsız şartsız cemiyete teslim olmam. Umumî Merkezin iyi olan, ma'ruf olan emirlerine itaat edeceğime söz veririm, fakat fena olan, memlekete zararlı olan emirlerine uymayı kabul edemem" demiş ve bu şartlarda cemiyete giriş yemini yapmıştı. Emin Erişirgil, Mehmet Akif İslamcı Bir Şairin Romanı, Ankara 1956, s.122-126. Aynı eser daha sonra Aykut Kazancıgil-Cem Alpar tarafından yeniden hazırlanarak 1986 yılanda Ankara'da Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları arasında çıkmıştır. Bahsettiğimiz ifadeler bu eserin 111-115'inci sayfaları arasında da yer almaktadır.

makaleler neşrederek "Dökülen kanlar, yakılan canlar, kül olan sâmanlar, payımal edilen ırzlar, ayaklar altında kalan namuslar, düşman ayağıyla çiğnenen dullar, yetimler, kadınlar o kadar çok ki hepsini şöyle dursun, binde birini düşünebilecek beyin için çıldırmamak kabil değil.

Allahtan sonra yegane istinadgâhımız olan o koca orduyu senelerden beridir isyan bastırmaya, memlekette kol kol olmuş tefrika yangınlarını söndürmeye mecbur etmek ızdırabında kalmasaydık, askerimiz için böyle bir muvaffakiyetsizlik tasavvur olunabilir mi idi?

Bizi düşmanlarımızın kuvve-i külliyesi perişan etmedi. Belki onların talîaları başımıza bu felaketleri getirdi. O talia ne idi biliyormusunuz? Ordularından senelerce evvel hududumuzun dahiline soktukları tefrika idi!..."[6] sözleri ile milleti ve devleti felaketlerden ders almaya davet eder. Aynı dönemde Osmanlı Devletinin yönetimini elinde bulunduran İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun önde gelen isimlerinden biri olan Enver Paşa, Balkan Savaşlarında kaybedilen toprakların kurtarılması yollarını aramakta; Balkan Savaşlarındaki başarısızlığımızın sebeplerinden biri olarak da güçlü bir Batılı devlet ile ittifak yapamayışımızı göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin ittifak arayışı I. Dünya Savaşı'nın başlamasından birkaç gün sonra netice verdi ve 2 Ağustos 1330 (15 Ağustos 1915)te Osmanlı-Alman gizli ittifak antlaşması imzalandı.[7] Savaşın başlamasından sonra böyle bir ittifakın imzalanmasına Ayan Meclisi, Mebusan Meclisi ve halktan gelebilecek tepkiler göz önüne alındığı için yapılan antlaşma başlangıçta Padişah Mehmed Reşad, Sadrazam Sait Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Talat Paşa ve Halil Bey'in dışında kimseye duyurulmadı. Zaten tepkiye karşı tedbir olarak anlaşmanın imzalandığı gün Meclis-i Mebusan; 14 Ocak

---

6 Eşref Edip, A.g.e., s.67.

7 Antlaşma metni için bak. Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri, Ankara 1953, s.500.

1915'e kadar tatile sokulmuştu. Dolayısı ile de Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi gecikmeye başladı. Gelişmelerden hiç memnun olmayan Almanya, Boğazları geçerek Osmanlı Devletine sığınmış olan ve Osmanlı Devleti tarafından kamuoyuna satın alındı olarak duyurulan Göben (Yavuz) ve Breslav (Midilli) adındaki iki savaş gemisi aracılığı ile Karadenizdeki Rus limanlarını bombalayarak Osmanlı Devletini bir oldu bitti ile karşı karşıya bıraktı. Başlangıçla Osmanlı Devleti bunun bir yanlış anlaşılmadan kaynaklandığını söyledi ise de 1 Kasım 1914'te Rusya, 5 Kasım 1914'te İngiltere ve Fransa Osmanlı Devletine savaş ilan etti. Bu durum karşısında yapacak bir şeyin kalmadığını gören Sultan-Halife Mehmed Reşat, 11 Kasım 1914'te düşmana karşı "Cihad-ı Ekber" ilan etti.

Bu yüzdendir ki Sebilürreşâd'ın 13. cildi, "Cihad-ı İslam"la başlamaktadır.[8] Derginin kapağına konulan bu bildiri, Mısır'daki "kardeşlerimiz"e dağıtılan Arapça bir metnin çevirisidir.[9] Bir hafta sonra çıkan sayının başyazısı ise "Bütün müslümanlara Cihat Farz oldu" başlığını taşımaktadır. Yazıda Şeyhülislam Hayri imzalı cihat fetvası ile Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın bildirisi de aynen[10] verilmektedir. 13 Kasım tarihli dergide ise Meclis-i Ali-i İlmiye'nin Cihad-ı Ekber hakkındaki Beyannamesi"ni görüyoruz.[11]

Balkan Şavaşlarından ders alınmasını istiyen ve yeni bir savaşı arzulamayan Akif, I. Dünya Savaşı çıktıktan sonra

8 Sebilürreşâd, c.13, sayı 213, 30 Teşrinievvel 1330 (12 Kasım 1914)

9 Sarihan, Mehmet Akif, A.g.e., s.67.

10 Sebilürreşâd, c.13, sayı, 214, 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914)

11 Sebliürreşâd, c.13, sayı 215, 13 Teşrinisani 1330 (26 Kasım 1914) Cihad fetvasını Şeyhülislam Hayri Efendi, Şeyh Salih Şerif Tunusî, Hamdi Yazır, Bediüzzaman Said Nursi ve Mahmud Esad Efendi tarafından hazırlanmış; Mahmud Esad Efendi'nin el yazısı ile kaleme alınmıştır. Bediüzzaman Said Nursî, Cihad Fetvasının dağıtılmasında bilfiil vazife almış, 1915 yılında Eşref Bey'le (Teşkilat-i Mahsusa Başkanı) beraber bir Alman dezinaltısıyla Bingazi'ye de gitmiştir. Vehbi Vakkasoğlu, İslâm Şairi Mehmet Akif, İstanbul 1976, s.70, 30 nolu dipnot.

"Balkanlardaki yangın daha kül bağlamamışken,
Bir başka cehenem çıkıversin... bu ne erken."[12]

diyerek savaşın çok erken kapımızı çaldığından yakındı. Bununla birlikte içindeki din, vatan ve millet sevgisinin coşkusu onu derhal hükümetin yanında yer almaya itti.Cihad-î Ekberde'de belirtildiği üzere bir kere daha müslüman Türk Milletini, dinimize ve vatanımıza saldıran düşmanlara karşı savaşmaya davet ettikten sonra, bu amaç uğruna savaşacak olanlara,

"Bir böyle şehidin ki mükafâtı zaferdir,
Vermezsen, İlahî dökülen hûnu hedardır"[13] diyerek

zafer dileğinde bulundu.

Âkif'in Almanya (Berlin) Seyahatı

I.Dünya savaşının ilk günlerinde Alman İmparatoru II.Wilhelm, Batı cephesine yığılan Müslüman askerlerin savaşta İngiliz ve Fransızlardan daha büyük bir cesaretle savaştıklarını görmüş ve bunun ruhi sebeplerinin araştırılmasını istemişti. Araştırmanın sonucunda görüldü ki İngiliz ve Fransızların, Almanya'nın İstanbul'u işgal ederek Halifeyi esir ettiği, Müslüman devletlerin en büyüğü olan Osmanlı İmparatorluğunu kendi iradesi dışında zorla harbe soktuğunu ve neşredilen Cihad-ı Ekber beyannamesinin sahte olduğu yolunda maharetle ve devamlı olarak yapılan propogandanın tesiri olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine derhal harekete geçen II. Wilhelm, İstanbul'daki sefiri Baron Fon Marschall'a, en azından esir alınan müslümanlara hakikatı anlatabilecek, Arapça bilen. Din, edebiyat ve

---

12 Eşref Edip, A.g.e., s.82; Safahat, s.302.

13 Sebilürreşâd, c.13, sayı 322, 1 Kanunısani 1330 (4 Ocak 1915) Erişirgil A.g.e., s.234; Sarıhan. A.g.e., s.67. Akif, bu manzumeyi yazıp bitirdikten sonra bir başlık aradı. "Takat getiremeyeceğimiz bir yükü yükleme Allahım" ayetini hatırladı ve onu yazdı. (Erişirgil, aynı sayfa. Erişirgil A.g.e. Ankara 1956, s.280-281.

tarih bilgisi çok iyi ve hitabeti güzel olan şahısları tespit etmesini emretti.[14]

Kayzer Wilhelm'in arzuladığı vasıfları taşıyanlar arasında, bilhassa iki şahsiyetin bu işe ön ayak olması ve onların seçecekleri heyetlerin davet edilmesi tavsiye edildi. Bu iki şahıs Şeyh Salih El-Tunusi ve Mehmet Akif'ti. Alman İmparatoru Wilhelm kendisine tavsiye edilen bu iki zatı, Hükümeti vasıtasıyla misafiri olarak "Karargâhı Umumiye'lerine" dâvet etti. Bu şahısların davetini kabul etmesi için de Osmanlı Devletinin Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa'yı aracı koydu.[15]

Akif'in şiirlerini Balkan Savaşı yıllarından itibaren okuyan ve beğenen Enver Paşa, Teşkilâtı Mahsusa Reisi Eşref Sencer Kuşcubaşı vasıtası ile Alman İmparatoru Wilhelm'in davetini iletti.[16]

Alman İmpatorunun isteği ve Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın talebini bir vatan ve din meselesi olarak kabul eden Akif, Teşkilatı Mahsusa saflarında İslam Birliğine hizmet için Almanya'ya gitmeyi memnuniyetle kabul etti. Ancak Akif'in Almanya'ya tam olarak ne zaman hareket ettiği belli değildir. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'ye ilk taarruzları sırasında Almanya'da olduğu bilindiğinden Almanya'ya gidiş tarihinin mûhtemelen 1914 yılı sonu ya da 1915 yılının ilk günleri olması gerekir.

O sırada Almanya'da İtiliaf Devletleri ordularından esir alınmış birçok müslüman vardı. Almanlar müslüman esirleri diğer esirlerden ayırmış, özel kamplara yerleştirmişti. Her milletin -meselâ Arap, Hintli ya da Rusyalı müslümanların- birbirine yakın olmakla beraber ayrı ayrı kampları vardı. Türkiye'ye karşı bir jest olsun diye

---

14 Vakkasoğlu, A.g.e., s.71.

15 Vakkasoğlu, A.g.e., s.71; Cemal Kutay, Necid Çöllerinde Mehmet Akif, (Boğaziçi Yayınları), İstanbul 1992, s.10-11.

16 Kutay, A.g.e.,s.13.

müslüman esirlere hususi bir itina gösteriyorladı. Onlara mahsus camiler yapılmış okullar açılmıştı.[17]

Bu bir siyaset taktiğiydi. Alman hükümeti müslüman esirlere karşı yapılan bu müstesna muameleyi İslam âleminin duymasını, bilhassa Türkiye'nin görmesini ve bilmesini arzu ediyordu. İşte Akif, bu müslüman esirlerin geçirdiği hayatı görmek, onlara bazı telkinlerde bulunmak ve dönünce de ülkesinde gördüklerini anlatmak üzere Almanya'ya gidiyordu.[18]

Yolculuk büyük bir gizlilik içinde başladı. Akif, Almanya'da bizzat İmparator Wilhelm'in verdiği emirle, en muteber ve varlığı memlekete şeref olan bir insan huviyeti içinde karşılandı. Alman umumi karargâhını ziyaret etti. Bu arada çok meşgul olmasına rağmen bizzat Feld Mareşal Von Hindenburg tarafından kabul edildi.[19]

Vunsdurf'te Almanlar, Müslüman esirler için bir cami inşa ettirmişlerdi. Mehmet Âkif ve beraberindeki Şeyh Salih Şerif Tunusî bu camie davet edildi. Akif, orada Müslüman esirlere Arapça olarak çok heyecanlı bir hitabetde bulundu. O anı Şeyh Salih Şerif şu şekilde nakletmektedir. "Mehmet Akif Bey, bu yabancı diyarda ve kiliseler arasında, cidden şark mimarı üslubu ile ve itina ile inşa edilmiş cami-i şerif-i görünce, manevi vecd içinde, onun bânilerine müteşekkir ve minnettar olmuştu... Âkif Bey, müslüman esirlerle ayrı ayrı konuştu. Bunlar İslam aleminin dört bir tarafından gelen gençlerdi. Akif Bey, onlardan, hangi gayelerle harp meydanlarına sürülmüş olduklarını dinledikçe, derin bir ye'se kapılıyordu.Bir ara bana Türkçe olarak dedi ki –Bakınız... Eğer bu kadar derin ve muzlim bir cehalet olmazsa bu

---

[17] Eşref Edip, A.g.e., s.82-83; Tansel A.g.e., s.75; Sarıhan, A.g.e., s.68.

[18] Orhan Seyfi, Akif'in' Almanya'ya "Dar-ül Hikmet-ül İslamiye tarafından gönderildiğini yazıyor. Bak. Orhan Seyfi, Mehmet Akif, Hayatı ve Eserleri, İstanbul 1937, s.9. Orhan Seyfi'nin verdiği bu bilgi doğru olamaz. Çünkü Dar-ül Hikmet-ül İslamiye 1917'de kurulacaktır.

[19] Kutay, A.g.e., s.15; Sarıhan, A.g.e., s.68; Vakkasoğlu, A.g.e., s.72.

masum insanlar kendilerine (İngiliz ve Fransızlar) tarafından anlatılan şu masallara itibar ederler mi? Bizim en büyük derdimiz cahil olmak. Bütün müslüman âleminin başlıca musâbı (isabet etmiş-musibete uğramış) bu afet. Onu yenmedikçe, hiçbir ciddi ve şerefli netice elde edilmez."[20]

Akif ve Şeyh Salih Şerif Almanyada bulundukları süre içinde cepheleri dolaştılar. Alman kuvvetlerinin karşısında ve ön cephelerde İngiltere ve Fransa adına Müslüman askerlerin savaştığını gördüler. Bu cephelerde Almanlar tarafından önceden hazırlanan ve sesi kolaylıklı cephenin diğer tarafına ileten megafonlar vasıtasıyla Akif'in hazırladığı (Hindular[21] için urducaya çevrilerek) tesirli vakıfhâne mevizeleri ve hitabeleri düşman saflarına iletildi.[22] Bu telkin ve irşadlardan tahmin edilenden daha büyük ve esaslı faydalar temin edildi. Birçok ilticalar görüldü. Bu durum karşısında İngiliz ve Fransızlar cephelere yakın olan Müslüman askerlerin yerlerini değiştirmek zorunda kaldılar. Çünkü onlar Âkif'in ve Şeyh Sâlih Şerif Efendi'nin, kendilerini esarete ve felakete götürmekte olanlar için savaştıklarını anlatan hitabeleri dinliyorlar ve ilk fırsatta kandırılarak sürüklendikleri hatadan dönmek için ya silahlarını bırakıyorlar ya da onları kendilerini savaşa sürükliyen İngiliz ve Fransızlara çeviriyorlardı.

---

20 Kutay, A.g.e., s.15; Vakkasoğlu, A.g.e., s.72.

21 Bugünkü adlarıyla Pakistanlı müslümanlar.

22 Aslında Arapça metinleri hazırlayıp yayma görevi Enver Paşa'nın Afrika'dan tanıdığı ve Âkif ile Almanya'ya gelmiş olan ve otelin lüx bir dairesine yerleşen Şeyh Salih Şerif Efendi tarafından yerine getirilmesi gerekiyordu. Ancak bir kral gibi yaşamasını seven Şeyh Efendi, Türk Sultanı'nın aynı zamanda Halife olması hasebiyle onun namına yayılacak bu beyannameleri yazabilecek kudrette değildi. Bak.Habib Edip (Törehan), Yeni İstanbul, 29 12 1956; Habib Edip, Âkif'in Almanya'ya gittiği dönemde orada okuyan ve Âkif'e hayranlığı ile bilinen bir öğrencidir. Bak. Hilmi Yücebaş, Bütün Cepheleriyle Mehmet Akif, İstanbul 1958, s.171-172.

Âkif, Almanya'da bulunduğu süre içinde mevize ve hitabelerden arta kalan zamanlarda Berlin'i gezdi. Alman halkı ile müesseselerini tanımaya ve bunları bizdekilerle mukayese etmeye çalıştı. Bütün bu tespit ve tahlillerinin sonucunda da "Berlin Hatıraları" gibi çok kıymetli bir eseri ortaya çıkardı. Binbaşı Ömer Lütfi Bey'e [23] ithaf edilen[24] manzümenin yayınına Sebilürreşâd'ın 26 Mart 1331 (9 Nisan 1915) tarihli sayısında başlanmış, aralıklı zamanlarda tefrika edilerek 10. bölümü 5 Eylül 1334 (18 Eylül 1918) de sona ermiştir. Manzümenin sonünda 5 Mart 1331 (18 Mart 1915) ibaresi vardır.[25]

Manzüme Türkiye'deki kahvelerin otellerin, şimendiferlerin sokakların anlatılmasıyla başlamakta;[26] sonra bunlar Almanya'daki benzerleri ile karşılaştırılmaktadır.[27] Kahveye erkeği ve kızıyla gelen bir anne ile sohbet ederek annenin feryadını dile getiren Âkif, Almanların zaferi kazanacaklarına olan inancını belirterek kadını teselli eder. Daha sonra Afrika ve Asya'daki Müslümanların İngiliz, Fransız ve Rusların elinde çektiklerini kadına anlatırken şöyle der:

....
Bilir misin ne kadar anne var bugün, yasta
Tunus'ta, sonra Cezayir'de, sonra Kafkas'ta?

Biraz da geçmeyi ister misin bizim yakaya?
Al işte, bir gün matemsiz olmayan Asya!

---

23 Ömer Lütfi Bey, Eşref Edip'in naklettiğine göre Mehmet Âkif'in I.Dünya Savaşı'ndan önce tanıdığı, Sebilürreşâd'a gelip giden ve Âkif'i çok seven bir askerdir. Top ve sair askeri mühimmat için daha önce Berlin'e gelmiştir.
Berlin'de sıkılacağını zanneden Âkif, orada Ömer Lütfi Bey ile karşılaşınca çok sevinmiştir. Onunla Berlin'i gezmiş, Almanların sosyal hayatı ile ilgili ondan bilgi almıştır. Eşref Edip, A.g.e., s.107-108.

24 İthaf, Safahat'ın üçüncü basımında (İstanbul H.1347, M.1928) yoktur.

25 Mehmet Akif Ersoy, Safahat, İstanbul 1986, s.352.

26 Sebilürreşâd, c.13, sayı 334, 26 Mart 1331 (8 Nisan 1915); Safahat, 330-333.

27 Sebilürreşâd, c.13, sayı 335-336, 2 Nisan, 9 Nisan 1331 (15, 22 Nisan 1915); Safahat, s.333-337.

Ardından da Alman anneyi müslüman kadınların feryadına kulak vermeye, onların derdine ortak olmaya ve bu yolla acısını hafifletmeye çağırır.

....

O halde "Asyalıdır, ırkı başkadır..." diyerek,
Benât-ı cinsin (aynı cins) olan ümmehâtı (anneleri) inciltecek,
Yabancı tavrı yakışmaz senin faziletine...
Gel iştirâk ediver şunların felaketine.
Ya "paylaşıldımı artar durur surur-u beşer;
Kederse aksine: ortakla eksilir" derler.

Âkif, Berlin Hatıraları'nda Almanların akıllarına durgunluk veren gelişmeleri üzerinde de durur ve onlardan övgü ile söz eder.

"Nüfusunuz iki kat arttı, ilminiz on kat;
Uçurdunuz yürüyen fenne takdınız da kanat.
....
Semaya çıkmak için yüksek olmalıydı zemin...
Bu i'tilâyı siz evvelce ettiniz te'min

diyerek bu derece gelişmiş olmalarının sırrını –kendi deyimiyle- ilmi "umumun müşterek gıdası" haline getirmiş olmalarına bağladı.[29] Alman aydınları, bu derece ileri bilgi seviyesine ulaşmış olmalarına rağmen yine de kendi toplumlarını unutmadıklarını vurgulayan Âkif, aydınların milletlerine karşı her zaman vefa duyguları ile dolu olduğunun altını çizerek bu durumun aydın-halk kaynaşmasının başlıca sırrı olduğunu şöyle ifade etti.

[29] Battal İnandı, "Mehmet Âkif'in Berlin Hatıraları", Ölümünün 50. Yılında Mehmet Âkif Ersoy'u Anma Kitabı, Ankara 1986, s.139-146; Berlin hatıralarının tam metni için bak, Safahat, 20 bs. İstanbul 1986, s.330-352.

Unutmuyordu beyinler süzerken âfâkı,
Nasîb-ı nûrunu topraktan istiyen halkı.

Mehmet Âkif, aydın ile halk arasındaki ilişkiyi "zemin" ile "şahika" ve "beyin" ile "kalb" arasındaki ilişkiye benzetir ve aralarındaki ahengi milli birliğin temeli olarak kabul eder.

Zeminle bir gidiyor dâimâ sevâhikimiz.
"Beyin"le "kalb"i hem âhenk edip de işletti,

"Beyin" ile "kalb" arasındaki âhenk, bir anlamda maddi gelişme arasındaki âhengin de göstergesidir. Almanlardaki birlik ve beraberlik ruhu ve bunun bir neticesi olan "müşterek vicdan", okul ile mâbed arasındaki dengenin bozulmasına da müsaade etmemiştir.[30]

Nasılsa mektebiniz tıpkı öyle mabediniz.
Ne çan sadâsı boğar sanatın terânesi,
Ne susturur medeniyet bu ahiret sesini.

Bir toplumun birlik ve beraberlik içinde olmasında ya da dağılmasında eğitimin rolü büyüktür. Eğitim aslında beşikten mezara kadar devam etmesi gereken bir hareketir. Mehmet Âkif, Almanlarda gözlediği bu durumu şöyle izah ediyor.

Sizin işittiğiniz bir terane, bir perde;
Beşikte, sonra eşiklerde, sonra mektepte.
Hulâsa her çatının altı aynı sesle dolu.

Mehmet Âkif hatıralarında, Almanlarda gördüğü bu özellikleri hali hazırda bizde mevcut bulunan hususiyetlerle mukayese eder ve üzülerek bu güzel özelliklere artık bizde rastlanmadığını

---

[30] İnandı, A.g.m.; Ali Nihad Tarlan, Mehmet Âkif ve Safahat, Nidâ Yayınevi, İstanbul 1971, s.110. Safahat, s.345.

....
Bizim düşünceler amma sizinkinin aksi!
Demin beraber iken şimdi ayrılır hepsi!

Bu itibar ile baktıkça: aynı merkezden
Çıkıp de nâ-mütenahî muhite doğru giden
Kümeyle hatlara benzer ki muttasıl açılır...
Bizim de işte budur inhilâlimizdeki sır.

....
Beşikte her birimiz bir terânedir işitir,
Ki bestekârı tabiat değil da an'anedir.

....
Fakat mefâhir-i ecdâdı nakleden "ana" tel,
Bakıymayıp da asırlarca kalmadan mühmel,
Ya büsbütün sağır olmuş, ya öyle paslanmış.
Ki hangi perdeye vursan, çıkan sedâ yanlış

diyerek ortaya koydu.[31]

Âkif'e göre vaktiyle "ana telin" estirdiği zafer havası yerini ninnilere terk etmişti. Dolayısıyla eğitimimiz, edebiyatımız milli ruhumuzu uyandırmaktan ziyade uyutan bir estürümana dönüşmüştür. Milletimiz bu derin uykudan uyanınca her şeyin elden gittiğini gördü. Balkan Harbi felaketi neticesinde sönen hanümanlar bunların hepsi Avrupa'nın asırlardan beri bizim yurdumuza soktuğu kundakların neticesi... İslâmın son istinatgâhı Osmanlı Devleti bugün en tehlikeli durumda.

Âkif Berlin'de iken, İngiliz ve Fransız donanmasının Çanakkale'ye saldırısı başladı. Bu saldırı başlangıçta Âkif'i son derece büyük bir heyecan ve endişeye sevk etti. Âkif'in o dönemdeki ruh halini Berlin Hatıraları'nı ithaf ettiği yakın dostu Binbaşı Ömer

---

31 Safahat, s. 344-345.

Lütfi Bey şöyle anlatıyor. "Berlin'de Âkif'in en büyük endişesi Çanakkale idi. Gece Gündüz Çanakkale Cephesi'ni düşünürdü. Her sabah tekrar ederdi. –Ömer Bey, Çanakkale ne olacak? Allah bilir ama vaziyet tehlikelidir. Askerlik noktasından düşünülünce ümid yok. Ancak fen kaidelerinin haricinde, fevkalbeşer bir şey olmalı ki dayanabilesin.

Ben böyle dedikçe; -Eyvah, son istinadgâhımız da yıkılırsa ne olur...? Diyerek çocuk gibi gözlerinden yaşlar dökülmeye başlardı. Çanakkale için ağlamadığı gün yoktu. Ben kavaidi harbiyeden bahsettikçe canı sıkılırdı. Onun böyle askeri muhakemelere tahammülü yoktu. O, daima kat'i bir kelime isterdi.

-Bütün dünya toplanıp hücum etse yine Çanakkale sükût etmez...!

Onun büyük imanı başka bir ihtimale müsait değildi. Onun için tehlikeden bahsettikçe hafsalası tutuşurdu.[32]

Demek ki düşman tümü ile Türklüğü ve Müslümanlığı yok etmeye karar vermişti. İlk hamlede Çanakkale'den geçecek, ardından da Hilafet ve payitaht merkezimiz olan güzel İstanbul'umuza bayrak dikecekti.

Âkif bu duygular içinde Berlin Hatıralarında Alman anne ile konuşmasını keserek önce Marmara'ya seslenir.[33]

Beş altı pençe bir olmuş boğazlamakta bizi!
Silindi gitti Hilâl'in şu anda belki izi,
Zavallı Marmara'nın şerha şerha bağrından!
Bir İngiliz bezidir, belki, şimdi dalgalanan
Bizim Çanakkale âfâk-ı târumârında,
O Dâr-ı Saltanat'ın bâb-ı şerm-sârında!

---

32 Nakleden, Eşref Edip, A.g.e., s. 108-109.
33 Safahat, s.349.

Âkif, vatanı demir koluyla (âhenin koluyla) asırlardır düşmanlara karşı koruyan Çanakkale Boğazına seslenirken adeta kendisini de o ateş çemberinin içinde görür.[34]

Şu anda cepheni görmekteyim: Ateş yağıyor;
Bulutların biri binlerce yıldırım sağıyor!
Nigâhı bin bu kadar mil mesâfeden kavuran
Alevleriyle beraber, o seyle (sel) karşı duran,
Karaltılar nedir, asker mi, taş mı, gölge midir?
Hudâ rızası için, seçmiyor gözüm, bildir!
Ne taş, ne gölge, ne asker... Serâp, korkuyorum,
....
Durun! Kımıldanıyor gördüğüm hayâletler
Bakın: İlerledi... Asker! Hudâ bilir. asker!
Evet, gözüm seçiyor şimdi bir bir efrâdı:
Muazzam ordumuzun en muazzam evlâdı,
Ki pak alınları İslâm için son istihkâm.

Âkif bu noktada heyecan ve endişeyi bir tarafa sırakarak saldırı karşısında ne yapılması gerektiği üzerinde durur. Bu savaşı kazanmak için başvurulacak yegâne silahın iman ve sebat olduğunu belirtir ve Mehmetçiğe şöyle seslenir.[35]

Hudâ rızâsı için ey mücâhidîr-i kirâm!
Sebâtı kesmeyiniz, sâde sizde ümid;
Dönerseniz ebediyyen söner gider Tevhîd,
Harim-i hak yıkılır savletiyle evhâmın.
O elde tuttuğunuz yer, hayât-ı İslâmın
Yegâne ukdesidir. Yâd ayak basarsa eğer,
Olur meâlini (alemler) dinin bir anda zir-ü zeber!
Ümidi sizde kalan yüz yüz elli milyon can.

---

[34] Safahat, s. 350.
[35] Safahat, s. 350.

Âkif, burada adeta Mehmetçiğe yalvarmaktadır."Allah rızası için ey asker, dayanınız, kuzum, tuttuğunuz yer İslâm'ın ülkesidir, buraya yabancı ayağı basarsa, dinimizin en yüksek inançları, bir ân içinde yerin dibine geçer. Şurayı bilin ki üç yüz elli milyon Müslümanın son umudu sizde... Onların hasta kalpleri heyecan içinde, sizi takip ediyor. Eğer geri dönerseniz, Müslümanlık şirazesiz kitap hâline gelecek ve rastgelen çiğneyecek. O zaman on üç, on üç buçuk asırlık mazimizden ayakta kalan ne varsa hepsi, unutulacak da yavrularımıza anlattığımız mefahir birer serap olup gidecek.

Siz pek iyi bilirsiniz ki elde ne varsa yabancılara verip devamlı çekilmedeyiz: Ömer'in, Yavuz'un biz vefasız evlâtları, yazık ki onların yadigârlarını koruyamadık. Eğer siz de bulunduğunuz yeri bırakırsanız elimizde bir karış toprak kalsa bile, o ancak namusumuz, dinimiz, vicdanımız için bir mezar olacaktır, o kadar"[36] dedikten sonra:[37]

Enîn içinde vatan... Kıymayın şu mazlûma.
Hudâ rızası için ric'at etmeyin!...

mısralarına yer verir.

Bunları yazdıktan sonra Âkif Çanakkale'de vatanı koruyan askerlerin hep bir ağızdan kendi feryatlarına kendi yalvarışlarına verdikleri cevabı işitir gibi olmuştu. Artık Türk milletinin bu savaştan zaferle ayrılacağından emindir. Çünkü verilen mücadelede takip edilen yol hak yoludur. Önemli olan bu yoldan hiç tereddüt etmeden

---

[36] Erişirgil, A.g.e. 1956 bs., s. 305-306; bs., s. 255-256. Safahat, s. 351.

[37] Safahat, s. 351. Berlin hatıralarında askerlere ricat etmemeleri için yalvaran bu mısralar ile askerin cevabını içeren kısım İkinci İnönü Savaşının devam ettiği günlerde tekrar yayanlanmıştır. Bak. Sebilürreşâd, c.19, sayı 473, 25 Mart 1337 (7 Nisan 1921) Hasan Basri Çantay, Âkifnâme, İstanbul 1966, adındaki eserinde "Hudâ rızası için ey mücâhidîn-i kirâm!"dan başlayıp "Cihan yıkılsa, emîn ol, bu cephe sarsılmaz!" mısrasına kadar olan kısmının Sakarya muharebelerinin en kızgın zamanlarında Ankara'da yeniden neşredilğini belirtir. A.g.e., s. 180. Dipnot 1.

yürümektir. Bu başarıldıktan sonra karşılaşılacak her türlü güçlüğün açılması zor olmayacaktır. Bu itibarla Âkif hatıralarını şu şekilde tamamlayacaktır.[38]

-Korkma!
Cehennem olsa gelen göğsümüzde söndürürüz;
Bu yol ki hak yoludur, dönme bilmeyiz, yürürüz!

Düşer mi tek taşı, sandın harîm-i nâmûsun?
Meğer ki harbe giren son nefer şehîd olsun.
....
Değil mi sînede birdir vuran yürek... Yılmaz!
Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz!
....
Yakında kurtulacak bu cephe...
-Kurtulacak!...
Demek yıkılmayacak kıble-gâh-i âmâlin!...
Demek ki ölmüyoruz...
Haydi arkadaş gidelim!
Berlin 5 Mart 1331 (18 Mart 1915)

Âkif bu hatıraları yazdığı vakit henüz Çanakkale Savaşı devam ediyordu; Hatıralarının son satırlarını bitirince onu bağıra bağıra okudu. Birden bire dünyaya yeni gelmiş bir adam oluverdiğini kendisi de hissetmişti. Zaten ben bu imansız yaşayamam sanıyordu.[39] Bu inançla Berlin seyahatını tamamladı. Berlin'den döndükten sonra izlenimlerini bir rapor halinde Şeyhülislam Hayri Efendi'ye sundu.[40]

Âkif, Berlin'deki izlenimlerini zaman zaman yakın arkadaşlarına da anlattı. Bir gün arkadaşlarından birine şunları söylüyordu. ":Berlin'de karşımıza hep Yahudiler çıktı: Banka, borsa,

---

[38] Safahat, s. 351-352. Sebilürreşâd, c.15, sayı 368, 5 Eylül 1334, (1918)
[39] Erişilgil, 1986 bs. s. 256.
[40] Sarıhan, A.g.e., s.68. Bilebildiğimiz kadarıyla Âkif'in Şeyhülislam Hayri Efendi'ye sunduğu rapor şu ana kadar bulunamamıştır.

kitap, musikî her şey yahudilerin elinde. Vesikasız ekmek, tereyağı da öyle. Korkarım bu memleket bir gün onlardan hesap soracak"[41]

Âkif, seyahatı boyunca Almanların taassubundan da hayli rahatsız olmuştu. Mütarekeden sonra bir gün kürsüde bu rahatsızlığını şu şekilde dile getirdi. "Ben mühim bir vazife ile Berlin'e gitmiştim. O aralık Almanya hükümeti bize dedi ki: -Bizim Meclisi Meb'usanımızdaki Katolik meb'uslar kıyamet koparıyorlar. Almanlar gibi mutemeddin bir millet nasıl olur da Müslümanlar gibi Türkler gibi vahşilerle ittifak ediyorlar? Bu bizim için zül değilmidir? diyorlar. Aman, makaleler yazınız, biz onları Almancaya tercüme ettirelim. Tâ ki Müslümanlığın da bir din, Müslümanların da insan olduğu, bunların nazarında taayün etsin...

Almanya hükümeti haklı idi. Çünkü Alman milleti nazarında Müslümanlar vahşilerden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları, hele müsteşrik (doğu bilimci) denilip da Şark lisanlarına, Şark ulûmu fünûna Şark ahlak ve adetine vakıf tanınan adamları,[42] mensup oldukları milletin efkârını asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar zehirlemişler ki arada bir anlaşma husuluna imkân yoktu.

---

[41] Erişirgil, A.g.e. 1986 bs, s.157; Mithat Cemal, Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif, Ankara 1986, s.173.

[42] Berlin dönüşünde Akif'e "müsteşriklerle" konuşup konuşmadığına dair sorulan bir soruyu şu şekilde cevaplandırmıştı. "Berlin'de hiç beğenmediğim şeylerdin biri de doğrusu bunlar oldu. Onların en büyüğü "Hartman"mış. Şu göklere çıkarılan adamı bir tanıyalım dedim. O da beni görmek istiyormuş, konuştuk. Bu meşhur müsteşrik, her ilim dalaverecisi gibi benim gözümü boyamak isteyen bir takım umumî laflar etti. Ben dediklerini dinler gibi göründükten sonra, -En iyi bildiğiniz Türk şairi kimdir? Dedim. O, tereddütsüz "Fuzulî" diye cevap verdi. Sonra şunu ilave etti. Ben şimdi bunu yazmakla meşgulum. Bir de gördüm ki herif Fuzuli'yi yüzünden okuyamıyor, hele hiç anlamıyordu. Artık tahammülüm kalmadı. Ben, dedim, bilgilerinizin sınırını takdir edecek durumda değilim. Fakat size bir şey söyliyeyim mi, sizin en bilmediğiniz ve anlamadığınız Türk Şairi Fuzuli'dir. Buna emin olun". Erişirgil. A.g.e., s.986 Bs. s.257-258. 1956 bs. s.307-308. Kuntay, A.g.e., s.174.

Biz o sırada kendimizi onlara tanıtmak için tabii elden geldiği kadar çalıştık. Lâkin tamamiyle muvaffak olduğumuzu asla iddia edemem. Taasupları yaman.

İşte bütün Avrupalılar böyledir. Müslümanları taassupla itham ederler. Heyhat! Dünyada mutaassıp bir millet varsa Avrupalılardır. Gerçek Avrupalılardan daha mutaassıp bir cemaat vardır ki o da Amerikalılardır..."[43]

Mehmet Akif, Çanakkale Şavaşı konusundaki duygularını "Çanakkale Şehitleri" adıyla tanınan şiirinde doruk noktaya ulaştırır. Ona göre bu cepheyi yarmak için gelen düşmanın adı genellikle Ehl-i salip'tir. "Berlin Hatıraları"nda onların İngiliz oldukları söylenir. "Çanakkale Şehitleri" şiirinde ise, sömürgeleri olan bütün güçlü Avrupa devletlerinin saldırdığı vurgulanır. Eski dünyanın, yeni dünyanın, yedi iklimin birçok kavimlerini Avrupalı üzerimize getirmiştir.[44]

....

Eski dünya, Yeni dünya, bütün akvâm-ı beşer,
Kaynıyor kum gibi, tûfan gibi, mahşer mahşer.
Yedi iklîmi cihânın duruyor karşında,
Ostralya'yla beraber bakıyorsun; Kanada!
Çehreler başka, lisanlar, deriler rengârenk;
Sade bir hâdise var ortada: Vahşetler denk.

Ama Mehmetciğin koruduğu Çanakkale'nin de bir özelliği vardır. "O dâr-ı Saltanatın bâb-ı şerm-sârı, âhenin kolunu uzatmış" ve bu ordulara "dur" demiştir. Akif, Mehmetciğin bu muazzam kuvvetlerle

---

43 Sebilürreşâd, No.464 ten nakleden Eşref Edip, A.g.e., s.109-110.
44 Safahat, s.425; Ayrıca bak. Sema Uğurcan, "Mehmet Âkif'in Şiirlerinde Savaş," Ölümünün 50. Yılında Mehmet Âkif Ersoy, İstanbul 1986, s.135-166.

yaptığı ölüm kalım savaşını değerlendirirken "âfâkı parçalayan sâikalar", "â'mâkı kaldıran zelzeleler" nitelendirmelerini yapar.

Akif, "Çanakkale Şehitleri" şiirinde Türk askerini konuşturmaz. Zaten onların konuşacak vakitleri de yoktur. Aralıksız düşman saldırıları karşısında Mehmetçik, Atatürk'ün "Ben size taarruz emretmiyorum. Ölümü emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar geçebilir"[45] doğrultusunda savaşır. Akif'e

"Asım'ın nesli... diyordum ya... Nesilmiş gerçek
İşte çiğnetmedi nâmusunu, çiğnetmeyecek.

dedirtecek rahatlıkla şehadet şerbetini içer.

Akif, Çanakkale'de düşmana "dur" demeyi başaran mehmetçiği

"Bir Hilâl uğruna, Yâ Rab, ne güneşler batıyor!"

sözleri ile tebcil (ululama, ağırlama) etti. Çünkü onlar, Ehl-i salibin demirden çemberini göğüslerini siper ederek kırmayı başarmış; Ataları Selâhaddin Eyyübi ve Kılıç Arslan'ın zaferlerini gölgede bırakabilecek büyük bir başarıya imza atmışlardı. Bu yüzden Akif, Çanakkale Şehitlerini

Sen ki, rûhunla berabar gezer ecrâmı adın;
Sen ki, a'sâra gömülsen taşacaksın... Heyhât,
Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihât...
Ey şehîd oğlu şehîd, isteme benden makber,
Sana âgûşunu açmış duruyor peygamber.

---

45 Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, c.6, Güven yayınevi, İstanbul 1963, s.3542.

diyerek yere göğe sığdıramadı.

Mehmed Âkif Necid Çöllerinde

Mehmet Âkif Berlin seyahatinden döndükten sonra İstanbul'da çok kalmadı. 1915 yılının ortalarında Teşkilatı Mahsusa[46] Reisi Eşref Bey, Hicaz Emiri Şerif Hüseyin Paşa ile oğullarının İngilizlerle işbirliği yaparak isyan edeceğini haber aldı. Ancak isyan hususunda Arap Şeyhleri arasında tam bir mutabakat yoktu. Mesela İmam Yahya, vaktiyle İzzet Paşa ile yaptığı antlaşmaya sadık kalarak Emir Hüseyin ile işbirliği yapmadı. Hakeza Necid mıntıkasında hükümran olan Şeyh İbn-i Reşid de, Şerif Hüseyin kuvvetleri isyan ettiği zaman ona iştirak etmedi. Dahası Yemen'de kuvvetler hazırlayarak Şerif Hüseyin'in Filistin Cephesi'nde İngiliz Allembi kuvvetleriyle birleşmesine mani olmayı planlıyordu.

İstanbul'da başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı Umumî Karargâhı Erkân-ı Harbiyesi de kendilerine sadakatla bağlı olan Necid Şeyhi İbn-i Reşid'in bu girişimini destekliyordu.[47]

O dönemde, İstanbul'da Necid Kralı'nın Reşeyt Paşa adında bir temsilcisi vardı ki, Enver Paşa ona çok değer verir ve "eğer Arap ileri gelenlerinden beş on kişi bu Reşeyt Paşa gibi düşünseydi, onlar Osmanlı camiasından ayrılmak için tehlikeyi görür ve asla isyana

---

[46] Teşkilât-ı Mahsusa'yı Birinci Cihan Harbinden biraz evvel hürriyet kahramanı, Harbiye Nazırı, daha sonra Başkumandan Vekili olan Enver Paşa kurmuştur. Bu teşkilâtın gayesi, bir taraftan bütün İslâmları bir bayrak altında toplamak, bu suretle "Panislâmizm"e vâsıl olmaktadır. Diğer taraftan da Türk ırkının siyasî bir birlik içinde bulundurmak, bu bakımdan da "Pantüranizm"i hakikat sahasına sokmaktır. Bak. Samih Nafiz Tansu, 2 Devrin Perde Arkası, İstanbul 1957, s.109-110. Kuşçubaşı Eşref Bey için bak. A.g.e., s. 189-193. Teşkilât-ı Mahsusa için ayrıca bak. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasî Partiler C. III. (İttihat ve Terakki) Hürryet Vakfı Yay. İstanbul 1989, s.275-292.

[47] Kutay, A.g.e., s.25; Vakkasoğlu, A.g.e., s.74-159.

kalkmazlardı" der.[48] İşte bu Reşeyt Paşa bir gün Enver Paşa'nın yanına gelir ve ("İbn-ürrüşt"e durumu anlatacak bir veya birkaç kişiyi gönderirseniz, iyi olur") demişti.[49] Bu talep üzerine Enver Paşa da tanımış bir-iki zatın Necid Şeyhi (Kralı)nın yanına gönderilmesi lüzumunu "Teşkilât-ı Mahsusa"ya yazdı. Bu görev için Teşkilât-ı Mahsusa Reisi Eşref Bey'in aklına tabii ki daha önce Berlin'e gönderdiği Mehmet Âkif ve Şeyh Şerif Salih el Tunusî'den başkası gelemezdi. Ancak bu iki şahıs, ordumuzu arkadan vurarak çok güç ve çetin vaziyete düşürebilecek beladan isyancı şeyhleri ikna ederek, isyan etmeyenlere de manevi destek vererek kurtarabilirdi.

Teşkilât-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref Bey çöl sayahatı için Mehmet Âkif Bey ile görüşüp onayını aldıktan sonra tekrar Enver Paşa ile görüşmüş ve Hicaz'da patlamak üzere olan isyana karşı, İbn-i Suud, İbn-i Reşid ve geniş çölü dolduran Bedevi kabilelerinin mukabil hareketine bağlı olan tek ümidi tecrübe etmek üzere dört kişilik bir heyetle yola çıkmaya hazır olduğunu bildirdi.[50] Enver Paşa hayretle; - Sadece dört kişi mi? Kim bu bahtiyar zevât? Diye sordu. Eşref Paşa kendisine yol arkadaşlığı edecek isimleri şu şekilde açıkladı. Enver Paşa'nın Başyaveri Mümtaz Bey, Afrika ve Arap işlerinden sorumlu müşaviri Şeyh Şerif el Tunusî, şair Mehmet Âkif.

Enver Paşa biraz hayret ve şaşkınlakla "-Aman Eşref Bey... Benim hem Başyaverimi hem de Arap ve Afrika işlerimim müşavirini alıyorsunuz deyince"; Eşref Paşa, "Paşa Hazretleri... Mümkün olsa Padişahı da baraberime alabilsem de götürsem... Hicaz'da patlayacak felâket, bize bütün Arabistan'ı elden çıkaracak görünüyor" der.[51]

---

48 Erişirgil, A.g.e., 1956 bs., 310; 1986 bs. s. 259; Eşref Edip, A.g.e., s. 110.

49 Erişirgil, A.g.e., 1956 bs., s.310-311; 1986 bs., s.259.

50 Kutay, A.g.e., s. 27.

51 Kutay, A.g.e., s.27; Teşkilât-ı Muahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref Bey, Enver Paşa ile yaptığı görüşmeden üç gün sonra Sultan Beşinci Mehmet Reşad ile de görüşmüştü. Sultan, Kendisine Arap Şeyhlerine verilmek üzere bazı hediyeler vermişti. Geniş bilgi için bak. Lütfi Simavi "Beşinci Sultan Mehmet Reşad ve Sultanın Sarayında Gördüklerim, İstanbul 1924 ten nakleden Kutay, A.g.e., s.28.

Gerekli yol hazırlakları yapıldıktan sonra gizlice İsatnbul'dan çıktılar.[52] Sebilürrüşâd, Âkif'in Necid seyyahatine çıkışını 14 Mayıs 1331 tarihli nüshasında okuyucularına şu şekilde duyurur. "Başmuharirimiz Mehmet Âkif Beyefendi Ceziretü'l-Arab'a azimet etmiştir"[53] Heyet'in ilk durağı Şam'da Cemal Paşa'nın Karargâhında olur. Oradan Medine'ye gidilir. Ancak bazı Bedevilerin silahlı gösterisi üzerine oradan ayrılmak zorunda kalır. Bütün bu zorluklara karşın Vehabi'lerle görüşmeleri kesmezler. Sonunda Şeyh'i yıllık 60 altın lira maaşla kazanmanın yolunu denerler ve ilk yılın ücretini de peşin öderler.[54] Bu arada El-Muazzam istasyonunda bulundukları bir sırada Enver Paşa'dan aldıkları bir telgrafla Çanakkale Zaferi'nin müjdesini alırlar.[55] Bu çöl yolcularının bütün çektiklerini fazlasıyla unutturan bir müjdeydi. Öyle bir müjde ki sadece İstanbul değil Türk'ün şerefini de kurtarmıştı bu. Balkan Harbi'nde zedelenen ve kararan bir nefis itimadı, yiğitlik şuuru ve kendine gelme havası... İşte bu hava ile yolculuklarını Riyad'a kadar sevinç ve mutlulukla sürdürdüler. Burada Necid Şeyh'i İbn-i Reşid ile görüştüler. Kendisi ve yakınları için Sultan Mehmed Reşad'ın gönderdiği hediyeleri verdiler. Ardından gerekli telkinlerde bulundular, uyarılar yaptılar.[56]

Bu eser Şemsettin Kutlu tarafından Latin harfleri ile "Osmanı Sarayının Son Günleri", Hürriyet yayınları, İstanbul, tarihsiz olarak yeniden yayınlanmış, fakat Kutay'ın naklettiği bu ifadeler eserin yeni baskısında yer almamıştır.

52 Sarihan, A.g.e., s. 73.

53 Sebilürreşâd, C.14, no.340, 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915); Âkif'in seyahat tarihi konusunda farklı bilgiler vardır. Sarıhan bu tarihi 1916 yılı başı olarak verirken A.g.e.s.,73; F.Abdullah Tansel, bu tarihi, Şerif Hüseyin'in isyanı ile birlikte yorumlayarak 1916-1917 yılları arası olarak vermektedir. A.g.e.s.,81-82, Dipnot 102. Cemal Kutay'da Seyahat tarihini 1916 olarak verir. Erişirgil, Eşref Edip, Kuntay, Çantay gibi Âkif ile ilgili eseri bulunan şahıslar ise seyahat tarihinden hiç bahs etmezler.

54 Sarihan, Ag.e., s.73.

55 Sarihan, A.g.e., s.73; Kutay, A.g.e., s.82-89.

56 M.Ertuğrul Düzdağ, Mehmet Âkif Ersoy, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1988, s.55; Erişirgil, A.g.e., 1986 bs., sb260.

Çöl seyahatı yaklaşık 4-5 ay kadar sürdü. Âkif, seyahat dönüşü Şam'a uğradı. Şam Mevlevihânesi'ni ziyaret etti. Beyrut'ta Abdüllatif Nevzad'da kaldı. İstanbul'a hem vücudu hem de gönlü yorgun olarak Ekim 1915'döndü.[57] Sebilürreşâd 24 Eylül 1331 tarihli nüshasında Başyazarları Âkif'in İstanbul'a dönüşünü okuyucularına duyururken "Başmuhabirimiz Mehmet Âkif Beyefendi dört-beş ay kadar devam eden Ceziretü'l Arab seyahatinden geçen hafta avdet buyurmuşlardır." diye yazdı.[58]

Mehmet Âkif, Necid çöllerinden Medine'ye kadar uzanan yolculuğunun öyküsünü "Necid Çöllerinden Medine'ye" adındaki uzunca manzumesinde anlattı.[59] Eser Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Hazretleri'ne ithaf edilmiştir.[60]

Âkif bu manzumesinde ilk önce işe Necid çöllerini anlatarak başlar.

Nar-ı beyza kesilip öğlen zamanında güneş?
Tepesinden dökülüyor beynine âfâkın ateş!
Yıldırım yağmuru şeklinde inen hüzmesine
Siper olmuş yanıyor çöldeki çıplak sîne.

Ardından kafilenin seyahat sırasında çektiği müşkülatı tasfire başlar.

Yokmu ey bağrı yanık. Çöl! Pâyânın?
Nelerdir vâhası, Yârab, bu serabistan?

---

57 Eşref Edip (Fergan), Mehmet Âkif, Hayatı, Eseri ve 70 Muharrırın Yazıları, c.1, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1357 (1938) s.45; Kutay, A.g.e., s.98.

58 Sebilürreşâd, c.14, No.349, 24 Eylül 1331 (7 Ekim 1915).

59 Safahat, s.353-359; Çantay , A.g.e., s.182-187.

60 Âkif, seyahat dönüşü Aliye'de yerleşmiş olan ve bu manzümesini ithaf ettiği Ali Haydar Paşa'nın yanında bir ay kadar misafir kalmıştı. Şerif Haydar Paşa, Şerif Hüseyin'in isyanı üzerine Mekke emiri tayin edilmişti. Fakat isyan sebebiyle oraya giremedi. Medine'de de kalamadı. Lübnan'da bulunan "Âliye"de yerleşti. Erişirgil, A.g.e., 1956 bs. s.311-312; 1986 bs. s.260.

Necd'in a'makına dalmış, iki aydan beridir,
Koca bir kafile Mecnun gibi hâib, hâsir,
Koşuyor, merhamet et, bâdiyeden bâdiyeye,
Görürüm bir gün olur, "Hayme-i Leylâ"yı diye!

Koca bir kafilenen mecnun gibi, ufuk ufuk aradığı "Hayma-ı Leyla" (Leylâ'nın çadırı) aslında mübarek Kubbe-i Hadra'dır. (Hz. Peygamber'in mezarının üzerindeki kubbe)[61]

Bu kafileye bir tayf-ı tahassûr gibi katılmış olan Mehmet Âkif, nefsini günden beri İslama ve onun peygamberine olan düşkünlüğünün verdiği çoşkuyla Allah'tan müslümanlara yardım etmesi için yalvarır. Medine'ye ziyaret için çeşitli ülkelerden gelen müslümanlara o günkü çekişmelerin getirdiği gerginlikle biraz da sitemkârane hitap ederek müslümanların kardeş olduğunu vurgulayarak birlik ve beraberlik çağrısında bulunur.[62]

Şu ben ki her birinin ayrı ayrı kardeşiyim.
Ezelde kaynaşan ervaha ayrılak var mı?

---

[61] Tarlan, A.g.e., s.114; Tansel, A.g.e., s.83.

[62] Sebilürreşâd, c.14, sayı 361, 4 Temmuz 1334 (17 Temmuz 1918) Tarihten de anlaşılacağı üzere bu manzüme Sebilürreşâd'da seyahatten yaklaşık iki yıl sonra yayınlanmıştır.
1916 yılı Sebiürreşad dergisi için zor bir yıldır. Dergi 12 Teşrinisanı (25 Kasım 1915) tarihli 352 sayısından 27 Nisan 1332 (Mayıs 1916) tarihine kadar derginin yayını yaklaşık altı ay durdu. Dergi bunu 353. sayısında kâğıt kıtlığı ve parasızlık olarak izah etti. Düzdağ A.g.e.s.,57; Sarihan, A.g.e., s.72-73.

Yeniden yayına başlamasından sonra sayfa adedini sekize indiren ve aralıklarla çıkmaya çalışan Sebilürreşâd haftada bir çıkar hale geldiği bir sırada, 26 Ekim 1916, 360. sayısından sonra yayın hayatını bir kere daha durdurdu. Dergi 4 Temmuz 1918'e kadar yirmi ay hiç yayınlanmadı. Bu tarihte Sultan Vahideddin'in cûlûsu sebebiyle yasakların kaldırılması üzerine yeniden yayınlanmaya başladı. Ancak yeni çıkan sayılarında derginin neden bu kadar uzun süre yayın hayatına ara verdiği açıklanmadı.

Bu yayın döneminin ilk sayısında "Necid çöllerinden Medine'ye adındaki manzûmenin tamamı bir defeda yayınlandı.

Cihan yıkılsa bu vahdet yerinden oynar mı?
Olunca, Mimberimiz, Arşımız, Hüdamız bir;
Benim de beklediğim nur, onun da gayesidir.
O nuru gönder İlahi, asırlar oldu yeter!
Bunaldı milletin afakı, bir sabah ister.

Mehmet Âkif İstanbul'a döndüğü zaman kendisine bu seyahatı ve onun neticelerini soruyorlardı. O, beş on kelimeyi geçmeyen cümlelerle Çölü de, Necidi de, Medine'yi de güya anlatıyordu. Kendisine Necid Şeyhi sorulunca hiç tereddüt etmeden "o yalancının biridir" derdi.[63]

İttihad ve Terakki Hükümeti'nin düşünce ve idare şeklinde önemli ölçüde muhâlıf olan Mehmet Âkif'in resmi vazifeyi kabul ederek Berlin'den sonra Necid'e de gitmesi, onun hükümet ile devleti ve siyaseti birbirinden ayrı görebilen davranışı vatanseverliğinin bir gereğiydi. Vatanın büyük tehlikeler karşısında bulunduğu bir sırada Âkif'in fikir ayrılıklarını polemik konusu yapması düşünülemezdi. Necid yollarına düşerken Eşref Bey'e söylediği "Ne olur? şu günlük hayat endişeleri mefküreleri gölgelemeseydi."[64] sözleri Âkif'in vatan yolunda ne kadar idealist olduğunu göstermektedir.

Esasen Âkif'e bu tür görevlerin verilmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en önde gelen isimlerinden Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın rolü olmakla birlikte, Âkif'in görevi kabul şekli asla siyasî bir istikbâl beklentisinden ya da siyasî mecburiyetten değildi. O, memleket savaşın içinde iken, kendisi askerlik çağında olmadığı için cephelerden birisine gidememiştir. Bu yüzden hiç olmazsa bu tür hizmetleri kabul ederek vatana hizmet etmek kararlılığındadır. Zaten kendisini göreve çağıran Teşkilât-ı Muhsûsa da siyasî değil doğrudan doğruya orduya bağlı milli bir kuruluştu.

---

[63] Erişirgil, A.g.e.,1986 bs. s.261-262.
[64] Vakkasoğlu, A.g.e.s.,75.

Âkif, Teşkilât-ı Mahsusa'nın dünya politikasını, hatta dünya haritasını değiştirecek mücadelesi olan İttihad-ı İslam'a gönülden inanmıştı.[65] Eşref Bey ile yaptığı seyahat sırasında dostundan dinlediği hakikatler, bu inancı kuvvetlendirdi.

Âkif Lübnan'da

Mehmet Âkif 1918'ın Temmuz'unda, o sırada Mekke Emiri olmasına rağmen, Şerif Hüseyin'in isyanı dolayısı ile Mekke'ye gidemediği için Lübnan'da Aliye'de bulunan Şerif Haydar Paşa'nın daveti üzerine bu kez İzmirli İsmail Hakkı Bey[66] ile birikte Aliye'ye gitti.[67] Giderken, Halep'te İzmirli İsmail Hakkı'nın kayınbiraderi Kadri Bey'in[68] evinde kalacaklardı. Âkif, ona misafir olmak istemiyordu; fakat İsmail Hakkı Bey'in ısrarlarıyla kabul etti. Üç gün süren bu misafirlikten dönerken Âkif, sokakta birdenbire durarark İsmail Hakkı Bey'e "Ben bu kayınbiraderin Kadri'yi kalleş sanırdım; iyi adammış meğer" der.[69]

Âliye'de bir ay Paşa'nın misafiri olarak kaldılar. İsmail Hakkı Bey, daha önceki senelerde, Şerif Haydar Paşa'nın iki oğlu Muhiddin ve Abdülmecid beylerin hocası olduğu için, Haydar Paşa'nın tanışmak arzusu üzerine, Mehmet Âkif'i de onların Çamlıca'daki köşklerine götürmüştü. Âkif, büyük bir mûsikişinâs olan Şerif Muhyiddin'i (Targan) ud çalışına hayran olmuştu. Âkif, daha sonra yazdığı "Gölgeler" adındaki şiiri ile[70] Safahat'ın dışında kalan şiirlerden "Şark'ın Yegane Dâhîsine" adındaki manzumesini Şerif Muhyiddin'e

65 Bak. Hikmet Celkan, "İttihad-ı İslam ve Mehmet Akif", Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif Ersoy, İstanbul 1986, s.167-175.
66 O dönemde İzmirli İsmail Hakkı Bey, Darülfûnun İlahiyat Şubesi Müdürü olarak görev yapıyordu.
67 Düzdağ, A.g.e., s.62.
68 Kadri Bey, Halep'te Ziraat Müfettişi idi.
69 Erişirgil, A.g.e., s.175.
70 Düzdağ, A.g.e., s.163.

ithaf edecektir.[71] Âkif'in "Sanatkâr" şiirinin kahramanı da yine Şerif Muhyiddin Bey'dir.[72]

Âkif'in, Âliye'den Beyrut'a dönüşünden sonra ilk işi "Evzâî"[73]nin türbesine gitmek olur. Daima dediği gibi, Âkif için, memleketler insanlarla güzeldir. Ölü olsun, diri olsun, yeterki sevdiği insanlar olsun.

Mütareke'de Âkif

Mehmet Âkif, I.Dünya Savaşı'nın sonuna doğru ülkenin içinde bulunduğu durumdan dolayı endişelenmeğe başladı. Arapları Osmanlı bütünlüğü içinde tutma girişimi boşa çıkmış; Ordu Güney Cephesi'nde geri çekilmeye başlamış, bölge müslümanları birbirine düşmüştü. Halbuki İslam âlemini ancak Müslümanların el birliğiyle mücadelesi kurtarabilirdi. İnsan, ancak, hürriyete, hakka sâhip oldukça insandır. Bunun için çalışmak mücadele etmek lazımdır. Milletin fertleri sen-ben iddiasına kalkışıp, aralarında birlik ve beraberlik fikirini kaldırırlarsa, mahvoldukları gündür. Garb'ı örnek alalım: Herbirinin ırkı, dili ahlâkı anlayışları, iklimleri başka başka olduğu halde, tuttukları gaye uğrunda birleşmişler... Bizde ise bir avuç halkın içinde vahdetten eser yok. Post kavgasındayız[74] Âkif bunlara benzer fikirleri bir üzüntü vesilesi, bir başarısızlık vesilesi olarak ortaya koyduktan sonra Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan (30 Ekim 1918) 27 gün önce yayınlanan "Hasbihal" (Safattaki adı Alınlar Terlemeli) başlıklı manzumesinde[75] halka şöyle eleştiride bulunur.

---

[71] Safahat, s.559-560.

[72] Safahat, s.559. Dipnot bir.

[73] Evzai, Müslümanlığın dört müctehidinden biridir.

[74] Tansel, A.g.e., s.86-87.

[75] Sebilürreşâd, c.15, sayı 372, 3 Teşrinievvel 1334 (1918). Şafahat s.453-454. Bu manzume 24 Şubat 1337 tarihli Sebilürreşâd'da Akif'in Balıkesir konuşmasının başında "Cemaatten Uzaklaşma" adıyla geçmektedir. Ayrıca bak. Mehmed Âkif, İstiklâl Savaşı Hitabeleri-Manastırlı İsmail Hakkı, Vaîzler, İstanbul 1983, s.475-477. Haz. Hasan Boşnakoğlu, İstiklâl Marşı Şairimizin İstiklâl Harbindeki

Cihan altüst olurken, seyre baktın öyle durdun da,
Bugün bir serseri , bir derbedersin kendi yurdun da;

Tabiat bin çelik bâzûya sahipken, cılız bir kol,
Ne kaahir saltanat sürmekte, gel bir bak da, hayran ol.
Hayır, bir kol değil, binlerce, milyonlarca kollardır,
Yek-ahenk olmuş, işler, çünkü birleşmekte muztardır:

Yaşanmaz böyle tek tek, devri-i hazır: devr-i cemiyet,
Gebermek istemezsen, yoksa izmihlâl için niyet,
"Şu vahdet târûmar olsun!" deyip saldırma İslâm'a;
Uzaklaşsan da îmandan, cemaatten uzaklaşma.
"Cemâtten uzaklaşmak, uzaklaşmaktır Allah'tan"

Gebermek istiyorsan, başka! Lâkin, korkarım yandın;
Ya sen mahkûm iken, sağlık, ölüm hakkın mıdır sandın?
....
Ezilmek, inlemek, yatmak, sürünmek var ki âdettir;
Ölüm dünyâda mahkûmîne en son saâdettir;
Desen bin kere "insanım!" kanan kim? Hem niçin kansın?

Âkif'in buna benzer fikirleri "Umar mıydın"[76], "Hala mı Boğuşmak"[77] gibi şiirlerinde de yer almaktadır.

I.Dünya Savaşı bittiği zaman Âkif'in korktuğu başına geldi, Osmanlı Devleti, müttefikleri olan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile birlikte yenildi ve 30 Ekim 1918'de şartları çok ağır olan bir mütareke imzalamak zordunda kaldı.

Vaazları, İstanbul 1981, s.71-72. Manzume İkinci İnönü Savaşı öncesinde (10 Mart 1921) tarihli Sebilürreşâd da yeniden yayınlanmıştır.

[76] Sebilürreşâd, 26 Teşrinievvel 1334 (1918); Safahat, 455-456.

[77] Sebilürreşâd, 26 Kânunievvel 1334 (1918); Safahat, 461-462.

Âkif'in "İslam'ın son kalesi" olarak nitelendirdiği Çanakkale Boğazı'ndaki istihkâmlar İtilaf Devletleri'nin donanmalarına açıldı. 13 Kasım 1918'de İstanbul'da 61 parçalık İtilaf donanmasının bayrakları dalgalanmaya başladı. Öte yandan Güneldoğu'da İngiliz, Fransız ve Ermeni işgal ve katliamları başladı. Bu kara günler Âkif'i adeta kahrediyor; inletiyordu.

Âkif'in başyazarı bulunduğu Sebilürreşâd, mütareke şartlarını 7 Teşrinisanı 1334 tarihli sayısında yorumsuz olarak verdi. Buna, Sadrazamlığın mütarekenin imzalandığına ilişkin bir genelgesi de eklendi.[78]

Mütareke ile birlikte Âkif'in büyük bir üzüntü yaşadığı görülmektedir. Esasen Âkif'in üzüntüsü yenilgiden ziyade bir türlü yenilgilerden ders alınmayışından kaynaklanmaktadır. Mütarekeye kadar İttihatçıların yaptıkları hatalar mütarekeden sonra şekil değiştirerek ve artarak devam etmektedir.

Mütareke ile birlikte İttihatçıların ileri gelenleri vatanı terketmişti. İstanbul'da devletin alacağı biçim konusunda her kafadan ayrı bir ses çıkmaktaydı. İttihatçılar döneminde adeta susturulmuş olan İngiliz-Fransız yanlılarının dilleri çözülmüş, basında ciddi polemikler başlamış, ittihatçılardan hesap sorulması devri başlamıştı. İşte böyle bir ortamda Sultan Mehmed Reşad'ın ölümünden sonra 4 Temmuz 1918'de Taht'a çıkmış olan VI. Mehmed (Mehmed Vahideddin) döneminin en kritik kararlarından birini alarak 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan'ı kapattı. Aynı dönemde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde milli direnişi başlatmak ve vatanı içinde bulunduğu kaostan kurtarmak için "milli teşkilatlar" faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardı.

---

[78] Sebilürreşâd, 2 Teşrinisanı (Kasım) 1334, sayı 377; Sarihan, A.g.e., s.80.

İşte böyle bir ortamda, iç çekişmelerden oldukca ciddi rahatsızlık duyan Âkif "Hâlâ mı Boğuşmak" başlığı ile anılan manzumesinde, geçmiş deneylerden ve son felaketlerden ders alınmayaşını eleştirdi. Bu arada particiliğe ve Turancılığa da çattı.[79]

Sen! Ben! Desin efrat, aradan vahdeti kaldır;
Milletler için işte kıyâmet o zamandır.

Bilmem neye bel bağlayarak hayr umuyorduk,
Bizler ki o âyâna bütün göz yumuyorduk?

Post üstüne hem kavgaların hepsi nihayet;
Hâlâ boğuşmak? Bu ne gaflet, ne rezalet!

Cem'iyyete bir fırka dedik, tefrika çıktı:
Sapsağlam iken milletin erkânını yıktı.
"Turan ili" nâmiyle bir evsane edindik?

Kaç yurda veda etmedik bu uğurda?
Elverdi gidenler acıyın eldeki yurda!

Sebilürreşâd da Âkif gibi 1919 yılına İstanbul gazetelerinden şikayet ederek girmektedir. İç olaylar sütununda İstanbul'un kenar semtlerinde çekilen açlık ve sefalet anlatıldıktan sonra başka bir yazıda, İstanbul'da partilerin çoğaldığı vurgulanmakta, bu partilerin yayın organlarının da arttığı belirtilmektedir. Sebilürreşâd, gazetelerin çoğalmasına bir şey demiyorsa da bunların yazdıklarından şikâyet etmektedir. Gazetelerin "milli menfaatler" hususunda ahenksiz laflar" ettiklerinden söz etmektedir.[80]

---

[79] Sebilürreşâd, c.15, sayı 384, 26 Kânunievvel 1334 (Aralık 1918); Safahat, s. 561-562.

[80] Sebilürreşad, Sayı 385 (Kanunısani 1334)ten nakleden Sarihan, A.g.e., s.82.

Bu dönemde Âkif'i en çok üzen hususlardan biri de belli başlı gazeteci ve aydınların "mandaterliği" savunmasıdır. Türk vatanının paylaşılmak istendiği bir sırada bu tür fikirlerin ortaya atılmasına, büyük bir şiddetle tepki gösterir. "... Türklerin yirmibeş asırdan beri istiklâllerini muhafaza etmiş bir millet oldukları tarihen müsbet bir hakikattır. Halbuki Avrupa'da bile mebde-i istiklâli bu kadar eski zamandan başlayan bir millet yoktur. Türk için istiklâlsiz hayat müstahîldir. Tarih de gösteriyor ki Türk, istiklâlsiz yaşayamamıştır!"[81]

Âkif her türlü olumsuzluğa rağmen bir an bile olsun ümidsizliğe düşmedi. Ülkenin içinde bulunduğu kaosu ifade ederken zaman zaman toplumun içinde bulunduğu iç çekişmelere ve vurdum duymazlıktan yakınmakla beraber o, bu milletin istiklâlsiz kalacağını hatırına bile getirmiyordu. Ayvalık'ta, Karesi'de, Antep'de, Maraş'ta başlayan harekâtı milliyenin mutlaka büyüyeceğine, bütün memlekete yayılacağına imanı vardı. Anadolu'daki Mücadele, Onun bu imanında ne kadar haklı olduğunu ortaya koydu.

---

[81] "Manda Meselesi" Sebilürreşâd, sayı 437-438, 21 Ağustos 1335 (1919); Değinme için bak. Eşref Edip, A.g.e., s.128.